

УДК. 338.45(476)«1914»

А. А. Райчонак

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

**ПРАМЫСЛОВАСЦЬ БЕЛАРУСІ НАПЯРЭДАДНІ
І Ў ПАЧАТКУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ**

У дадзеным артыкуле разглядаецца стан прамысловасці Беларусі ў пачатку XX ст., яе галіновая спецыфіка і тэмпы росту. Закранаецца пытанне колькасці, структуры і сацыяльнага становішча працоўнага класа. Даецца ацэнка стану працэсу мадэрнізацыі беларускага грамадства і ступень яго прасоўвання ад аграрнага да індустрыяльнага грамадства. Разглядаецца месца і роля беларускай прамысловасці ў агульнарасійскім рынку. Даецца ацэнка змен, якія адбыліся ў структуры і аб'ёмах прамысловасці Беларусі з пачаткам Першай сусветнай вайны. Разглядаецца працэс пераходу прамысловасці на ваенныя рэйкі, мабілізацыі мужчынскага насельніцтва ў армію, а таксама пачатак працэсу эвакуацыі вытворчасці, што звязана з паспяховым нямецкім наступленнем 1915 г., даследуецца ўплыў, які зрабіла першая сусветная вайна на прамысловасць Беларусі, у прыватнасці і на эканоміку ў цэлым. Даследуюцца такія параметры, як узровень зароботнай платы, рост цэнаў, забяспечанасць грамадскага насельніцтва харчаваннем і таварамі першай неабходнасці. Даецца характарыстыка сацыяльных зменаў, якія адбыліся ў выніку пачатку Першай сусветнай вайны і перамяшчэння баявых дзеянняў на тэрыторыю Беларусі, а таксама іх уплыву на далейшае развіццё сацыяльнага, нацыянальнага і палітычнага руху ў Беларусі.

Ключавыя словы: прамысловасць, галіновая структура, рабочы клас, Першая сусветная вайна, мабілізацыя, узровень жыцця, эканамічны крызіс.

A. A. Raichonak

Belarusian State Technological University

**INDUSTRY IN BELARUS ON THE EVE AND AT THE BEGINNING
OF THE FIRST WORLD WAR**

This article discusses the state of the industry of Belarus at the beginning of the twentieth century, its industry-specific and growth. It raises issues of quantity, structure and social position of the working class. It is given an assessment of the process of modernization of the Belarusian society and the degree of progress from an agrarian to an industrial society. The place and role of the Belarusian industry in the national market is analyzed. The changes in the structure and volume of industry in Belarus with the beginning of the First World War were estimated. The process of the translation industry on a war footing, the mobilization of the male population in the army as well as the beginning of the evacuation process of production associated with the successful German offensive in 1915 are examined. The impact of the First World War on the Belarusian industry in particular and the economy in general is analyzed. Such parameters as the level of wages, the rise in prices of food security of the civilian population and essential commodities are investigated. The characteristic of the social changes that have occurred as a result of the First World War and the movement of the fighting on the territory of Belarus, as well as their influence on the further development of social, national and political movement in Belarus are characterized.

Key words: industry, industrial structure, the working class, the First World War, mobilization, standard of living, economic crisis.

Уводзіны. Вайна, якая распачалася ў жніўні 1914 г., вельмі хутка выявіла недахопы эканамічнага ладу і развіцця прамысловасці краін, што ў ёй удзельнічалі. Гэту вайну паспяхова маглі весці толькі краіны, якія валодалі дастатковым эканамічным патэнцыялам, мелі развітую прамысловасць, асабліва такія яе галіны, як паліўная, металургічная, машынабудаўнічая і хімічная. Расія, а разам з ёй і Беларусь вельмі хутка пасля пачатку вайны апынуліся ў цісках вострага гаспадарчага крызісу, перш за ўсё транспарту, недахопу паліва і металу, харчавання і кваліфікаваных рабочых кадраў, што выклікала сур'ёз-

ныя цяжкасці ва ўзбраенні і агульным матэрыяльна-тэхнічным забеспячэнні арміі, ва ўмовах жыцця насельніцтва краіны. Гэта пацягнула незадаволенасць грамадства і прывяло да ўзрастання рэвалюцыйных настрояў у краіне.

Асноўная частка. Агульная характарыстыка прамысловасці Беларусі, як галіны народнай гаспадаркі, напярэдадні Першай сусветнай вайны выглядае наступным чынам. У 1913 г. у Беларусі налічвалася 1282 цэнзавыя прадпрыемствы з 55 тыс. занятых на іх рабочых. Акрамя гэтага, было 98,5 тыс. дробнакапіталістычных прадпрыемстваў і саматужна-рамесных майстэрняў

з 94 тыс. рабочых. Яшчэ 40 тыс. рабочых былі заняты на чыгунцы, 86 тыс. у будаўніцтве, лесанарыхтоўцы і як чорнарабочыя, 44 тыс. у гандлі, сувязі, камунальным і бытавым абслугоўванні і 200 тыс. былі заняты ў якасці сельскагаспадарчых рабочых. Такім чынам, агульная колькасць сталых наёмных рабочых складала 519 тыс. чалавек.

Аналіз нацыянальнага складу рабочага класа Беларусі быў зроблены гісторыкам Бічом М. В. на падставе перапісу 1897 года. Згодна з яго дадзенай інфармацыяй, у прамысловасці, гандлі, на ўсіх відах транспарту і сродкаў сувязі, а таксама ў ролі хатняй прыслугі і падзёншчыкаў (гарадскіх) былі заняты 289,7 тыс. чалавек, з іх беларусаў – 49,7 тыс. (17,1%), рускіх – 29,4 тыс. (10,1%), палякаў – 29,6 тыс. (10,2%), яўрэяў – 173,5 тыс. (59,9%), літоўцаў – 2,3 тыс. (0,8%), латышоў – 3,6 тыс. (1,3%), украінцаў – 1,6 тыс. (0,6%). Далей ён піша: “Адсутнасць адпаведных крыніц для больш ранняга і больш позняга перыяду не дазваляюць прасачыць змены ў нацыянальным складзе прамысловага пралетарыяту Беларусі на працягу ўсёй эпохі капіталізму. Можна, аднак, сцвярджаць, што да 1917 г. значных змен не было, паколькі палітычныя і сацыяльна-эканамічныя ўмовы фарміравання мясцовага пралетарыяту захоўваліся ў аснове тых жа, што і ў канцы XIX ст” [1, с. 39].

Такім чынам, можна прыйсці да вываду, што к 1914 г. колькасць беларусаў-рабочых у гарадах і мястэчках складала прыблізна – 54,9 тыс. Прыбавіўшы да гэтай лічбы 200 тыс. сельскагаспадарчых рабочых, сярод якіх у сілу нацыянальнага складу вёскі было практычна не меней за 90% беларусаў, атрымаем агульную колькасць беларускага пралетарыяту – прыблізна ў 250 тыс. чалавек.

Трэба падкрэсліць, што хаця к другому дзесяцігоддзю XX ст. буйная прамысловасць абганяла дробную па тэмпах росту, апошняя па ліку прадпрыемстваў і занятых у ёй рабочых займала пераважнае становішча. Канцэнтрацыя пралетарыяту была не высокай: на адно прадпрыемства прыпадала 43 рабочыя. Большасць цэнзавых прадпрыемстваў (68%) знаходзілася ў сельскай мясцовасці, а колькасць рабочых, якія працавалі па-за горадамі, складала 51,4%. Частка рабочых працягвала захоўваць сувязь з зямлёй [2, с. 117].

У валавой прадукцыі доля дробнай і рамесна-саматужнай прамысловасці складала 53,5%, а буйной (цэнзавай) – 46,5%. Але для паўнаты карціны варта прывесці заўвагу гісторыка Ігнаценкі І. М., які лічыць, што нельга змешваць паняцці “буйная” і “цэнзавая” прамысловасць. Ён піша: “У перыяд імперыялізму, калі прамысловасць дасягнула высокага ўзроўню развіцця, да разрады буйных адносіліся прадпрыемствы з колькасцю рабочых звыш 200 чалавек на кожным. Такіх прадпрыемстваў у 1913 г. было 40

(18 364 рабочых)” [2, с. 32]. Калі прыняць да ўвагі дадзеную інфармацыю, то доля буйных прадпрыемстваў у валавой прадукцыі значна знізіцца.

Такім чынам, у Беларусі працягваў захоўвацца адносна нізкі ўзровень прамысловай вытворчасці і яе канцэнтрацыі. Да Першай сусветнай вайны Беларусь у прамысловых адносінах знаходзілася прыкладна на адным узроўні развіцця з іншымі не індустрыяльнымі раёнамі, з’яўляючыся, па сутнасці, сыравінным і аграрным рэгіёнам Расійскай імперыі.

Яшчэ больш ускладніла становішча прамысловасці Першая сусветная вайна, якая прывяла да значнага скарачэння колькасці прадпрыемстваў і падзення вытворчасці прадукцыі цывільнага прызначэння да 15–16% ад даваеннага ўзроўню.

Вайна легла цяжкім цяжарам на плечы працоўных, прынесла ім незлічоныя бедствы. Мясцовыя ўлады, буржуазія горада і вёскі скарысталі ваеннае становішча для значнага ўзмацнення палітычнага і эканамічнага прыгнёту. З першых дзён вайны заходнія губерні былі аб’яўлены на ваенным становішчы. У выдадзеных ва ўсіх губернях спецыяльных пастановах падкрэслівалася, што за “бунт супраць улады” вінаватыя “падлягаюць ваеннаму суду і па законах ваеннага часу да смяротнага пакарання ўключна”. Меры, якія прымаюцца ў “законным” парадку, узмацняліся дыктатарскімі паўнамоцтвамі, прадстаўленымі губернатарам міністрам унутраных спраў.

Пагаршэнне становішча рабочых перш за ўсё выявілася ў падаўжэнні працоўнага часу. Пасля абвешчэння вайны рушылі ўслед распараджэнні аб адмене абмежаванняў працягласці працоўнага дня, прымяненні жаночай і дзіцячай працы. Прадпрыемствы пайшлі па шляху шырокага выкарыстання так званых «звышурочных» работ у выхадныя і святочныя дні, ад якіх рабочыя не мелі права адмаўляцца. Гэты від эксплуатацыі прыняў у гады вайны шырокія памеры. У большасці майстэрняў працоўны дзень, працягваючыся 15–16 гадзін у суткі. Рабочыя вымушаныя былі мірыцца са «звышурочнымі» працамі не толькі ў сілу іх абавязковасці, але і з-за інфляцыі, рэзкага росту коштаў на прадметы першай неабходнасці, кватэры, паліва і г. д.

Адзіным сродкам існавання асноўнай масы працоўных з’яўлялася заробная плата. Статыстыка фабрычнай інспекцыі не падзяляла рабочых па памерах атрыманага заробку і тым самым павялічвала сярэднегадавую зарплату за кошт невялікай групы высокаплатных працоўных. Так, у чэрвені 1916 г. з 1594 рабочых фабрыкі «Дзвіна» і акцыянернага таварыства Дняпроўскай мануфактуры 1345 чалавек, або 85%, атрымлівалі ў дзень ад 50 кап. да 1,5 руб. У той жа час заробкі невялікай групы рабочых (249 чалавек, ці 15%) даходзілі да 6 руб. у дзень. Змены

сярэднегадавага заробку рабочых у цэлым па Расіі і ў Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай губернях характарызуюцца наступнымі дадзенымі фабрычнай інспекцыі: у 1913 г па Расіі ў цэлым ён складаў 264 руб., па 3 беларускіх губернях – 188,6 руб., у 1914 г. – адпаведна 271 і 169,6, у 1915 г. – 322 і 168,6 руб. У 1915 г. сярэдні намінальны заробак фабрычна-завадскіх рабочых у параўнанні з 1913 г. павялічыўся ў Расіі ў цэлым на 22%, а па трох беларускіх губернях зніўся на 10,7% і быў у гэты час ніжэй за агульнарасійскі ўзровень на 47,6 %.

На паніжэнні зароботнай платы адбілася таксама пашырэнне ў гады вайны эксплуатацыі больш таннай жаночай і дзіцячай працы. У Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях на прадпрыемствах, падпарадкаваных нагляду фабрычнай інспекцыі, жанчыны, дзеці і падлеткі да 17 гадоў у час вайны складалі 58,4% агульнай колькасці рабочых. А зароботная плата ў іх была значна ніжэйшая, чым у дарослых мужчын. Напрыклад, на віцебскім дражджавым заводзе «Мізрох» у 1915 г. заробкі рабочых-мужчын складалі 23–25 руб. у месяц. У той жа час жанчыны, дзеці і падлеткі, якія складалі 2/3 працоўных гэтага прадпрыемства, пры 14-гадзінным працоўным дні атрымлівалі ў месяц толькі 6–12 руб.

Некалькі лепшым было становішча рабочых на тых прадпрыемствах, якія ў гады вайны былі забяспечаны палівам, сыравінай і матэрыяламі і не прыпынялі работ. Гэта былі пераважна прадпрыемствы, якія ў той ці іншай меры працавалі на вайну. Сярэднегадавая зароботная плата высокааплатаных катэгорый рабочых на гэтых прадпрыемствах складала ў 1913 г. – 255, у 1914 г. – 282, у 1915 г. – 364 руб., г. зн. вырасла за гэтыя гады на 42%. Узровень зароботнай платы ў іх у 1913 г. быў вышэйшы за сярэдні па Беларусі на 21%. Да 1917 г. ён павысіўся на 133%. Рост зарплат на гэтых прадпрыемствах, паколькі яны працавалі на вайну, быў больш хуткім, чым на іншых, не звязаных з абслугоўваннем фронту. Між тым рэальная зарплата рабочых Беларусі зніжалася з прычыны рэзкага росту коштаў на прадметы першай неабходнасці, а таксама за кошт розных вылікаў і штрафаў. Прычым магчымасць адпору з боку рабочых, асабліва на прадпрыемствах, якія працавалі на армію, значна паменшылася з прычыны дзеяння законаў ваеннага становішча. На фабрыцы «Дзвіна» ў 1914 г. было накладзена на працоўных: 3930 штрафаў на суму 1169 руб. 69 кап., а ў 1915 г. колькасць штрафаў ўзрасла да 4148 руб. 59 кап [4].

Нароўні са штрафамі і рознымі ўтрыманнямі павялічыліся размеры падаткаў на працоўных. У 1916 г. у параўнанні з 1913 г. прамыя падаткі выраслі ў 1,5 разу, а ўскосныя – амаль у 2 разы. Асноўны цяжар падаткаў клаўся на працоўных,

якія выплачвалі 92% агульнай сумы, і толькі 8% прыходзілася на заможныя класы.

З першых жа дзён вайны пачаўся хуткі рост цэн на прамысловыя і харчовыя тавары, на кватэры і паліва. Жыллёвыя ўмовы рабочых з прычыны перапаўнення гарадоў і мястэчак войскамі і бежанцамі вельмі пагоршыліся. Рэзка паднялася кватэрная плата. У жніўні 1915 г. домаўладальнікі Полацка павысілі плату за кватэры на 50–100 і больш працэнтаў. У Мінску цэны на хлеб ужо ў жніўні 1914 г. павялічыліся з 5 да 8 кап. за фунт. Да канца 1915 г. у Мінскай губерні цэны падняліся на 150–300%. Спекуляцыя таварамі першай неабходнасці асабліва ўзрасла ў 1916 г., калі рэзка скарацілася дастаўка прадуктаў харчавання ў гарады і стварылася спрыяльнае становішча для бессаромнай нажывы на патрэбах працоўных. Спекуляцыяй займаліся дробныя рознічныя гандляры і буйныя аптавікі, банкі і члены харчовых камісій, памешчыкі і кулакі. У Віцебску ўжо ўвесну 1915 г. зніклі з продажу цукар, соль, мука і іншыя прадукты. Насельніцтва, падазраючы, што гандляры прытрымліваюць тавары ў чаканні далейшага павышэння цэнаў, запатрабавала перападліку крам і складаў.

Уладальнікі фабрык і заводаў, нязначна павысілі намінальную зароботную плату працоўных, у той час атрымлівалі каласальныя прыбыткі дзякуючы выгадным ваенным заказам і рэзкаму павышэнню цэн на прамысловыя тавары. Так, прыбыткі ўладальнікаў Рэчыцкага дротаво-цвіковага завода ўзраслі да 1916 г. у параўнанні з даваенным часам у 16 разоў, на Віцебскім аптычным заводзе – у 5, на Полацкім паравым млыне – у 8,8 разу.

З-за скарачэння пасяўных плошчаў, зніжэння ўраджайнасці, знішчэння пасеваў у выніку ваенных дзеянняў валавыя зборы збажыны ў Беларусі ў 1913–1917 гг. значна зменшыліся: жыта і пшаніцы – на 32%, ячменю і аўса – на 19, бульбы – на 7%. У той жа час з-за праблем з транспартам увоз хлебных грузаў ў Мінскую і Магілёўскую губерні ў 1915 г. у параўнанні з 1914 г. скараціўся на 40%. У Мінску недахоп прадуктаў стаў востра адчувацца ўжо са студзеня 1915 г. Улетку і ўвосень перабоі ў забеспячэнні Мінска таварамі першай неабходнасці пачасціліся.

Вывады. У выніку масавага прыцягнення прамысловых прадпрыемстваў да вырабу вайсковай прадукцыі ў прамысловасці адбыліся структурныя зрухі ў сэнсе змены суадносін асобных галін індустрыі. Падчас вайны цэнтр цяжару быў перанесены на галіны, якія выраблялі прадметы ваеннага забеспячэння. Гэтыя галіны хутка развіваліся. У той жа час галіны прамысловасці, слаба звязаныя з абслугоўваннем арміі, па прычыне змяншэння ў іх нормы прыбытку, недахопу сыравіны, кваліфікаваных рабочых, недахопу

грашовых сродкаў на капітальнае будаўніцтва, засталіся альбо ў стабільным становішчы, альбо рэзка скарацілі сваю вытворчасць. Усё гэта адмоўна адбілася на працэсе ўсёй вытворчасці, выклікала рэзкія дыспропорцыі ў народнай гаспадарцы, што прывяло да парушэння нармальных узаемаадносін паміж прамысловасцю і сельскай гаспадаркай, паміж прамысловасцю і транспартам, выклікала таварны голад і павялічыла патрэбу народных мас.

Вайсковыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі не толькі прынеслі рэзкае пагаршэнне сацыяльна-эканамічнай сітуацыі, але і прывялі да таго, што галоўны арэал кансалідацыі беларускай

нацыі, які вызначаецца як тэрыторыя Паўночна-Заходняга і часткі Цэнтральнага рэгіёнаў, аказаліся адрэзаным лініяй фронту ад галоўнага нацыянальнага цэнтра, якім к таму часу становіцца Мінск. Акрамя гэтага, вайна прывяла да таго, што значная колькасць людзей, здольных падтрымаць намаганні па стварэнні беларускай дзяржаўнасці, былі адарваны ад Беларусі і знаходзіліся па-за яе тэрыторыяй. Наяўнасць нявырашаных эканамічных праблем, у першую чаргу зямельны крызіс, заняпад прамысловасці і ваенныя разбурэнні, выставілі на першы план эканамічныя патрабаванні, пры гэтым вайна не парадзіла, а абвастрыла гэтыя супярэчнасці.

Літаратура

1. Біч М. В. Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1972. № 4. С. 32–40.
2. Панютіч В. П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии, 1861–1914 гг. Минск: Наука и техника, 1969. 190 с.
3. Игнатенко И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии. Минск: Наука и техника, 1986. 343 с.
4. НАРБ. Ф. 60. Воп. 3. Спр. 151. Арк. 203.

References

1. Bich M. V. National composition of Belarus' industrial proletariat in the late 19th – early 20th century. *Vesti AN BSSR. Seriya gramadskikh navuk* [Proceedings of the AS BSSR. Series of social Science], 1972, no. 4, pp. 32–40 (In Belarussian).
2. Panyutich V. P. *Iz istorii formirovaniya proletariata Belorussii, 1861–1914 gg.* [From the history of the formation of the proletariat of Belarus, 1861–1914]. Minsk, Nauka i tekhnika Publ., 1969. 190 p.
3. Ignatenko I. M. *Fevral'skaya burzhuzno-demokraticeskaya revolyuciya v Belarusi* [February bourgeois-democratic revolution in Belarus]. Minsk, Nauka i tekhnika Publ., 1986. 343 p.
4. NARB. Fund 60. I. 3. F. 151. L. 203.

Інфармацыя пра аўтара

Райчонак Аляксандр Аляксандравіч – кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: raichenok@belstu.by

Information about the author

Raichonak Aliexander Aliexandravich – PhD (History), Assistant Professor, the Department of History of Belarus and Political Science. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: raichenok@belstu.by

Паступіў 30.03.2016